

ВИСНОВОК

про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації Горбачевської Тамари Ігорівни «Свобода релігії й переконань і право: загальнотеоретичне дослідження», поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право», підготовлений та затверджений на підставі публічної презентації наукових результатів дисертації та її обговорення кафедрою прав людини та юридичної методології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 5 від 07 лютого 2024 року)

Обґрунтування вибору теми дослідження та її зв'язок із планами наукових робіт університету. Сучасні виклики, що виникають в правовій, соціальній, економічній, безпсовій, політичній, релігійній, культурній сферах регулювання суспільних відносин, створюють нові умови, в яких має впроваджуватися свобода релігії або переконань. Війна в Україні, спричинена російською агресією, та війни в інших країнах; посилення суперечностей між свободою релігії або переконань й правом бути недискримінованим на основі гендерної ідентичності та сексуальної орієнтації; політизація релігійної свободи, яка може бути використана релігійними діячами проти впровадження праворегулювання одностатевих партнерств чи боротьби із домашнім насильством; збільшення впливу приватних акторів (зокрема, бізнес-корпорацій) на права людини – всі ці нові умови, обумовлені розвитком суспільних відносин або ж суспільними кризами, створюють необхідність пересмислення та вироблення комплексної характеристики свободи релігії або переконань.

Щодо стану дослідження цієї теми слід зазначити, що на сьогодні щодо свободи релігії або переконань опосередковано проводили дослідження такі вчені, як Д.О. Вовк, С.Б. Цебенко, С.П. Рабінович, М.С. Васін, В.Є. Єленський, П.І. Коновальчук, Т.Д. Брік, О. В. Кисельов, В. П. Кохан, О.А. Золотарьова, М.М. Букач, М.Ю. Бабій, Л.В. Головка, С. Присухін, Л.В. Ярмол, В.М. Вовк, У.М. Олійник, Л.О. Филипович, П.Г. Габалей, М.М. Палінчак та ін.

Відзначаючи теоретичну і практичну важливість наукових надбань указаних учених, слід тим не менш зауважити, що проблема правового регулювання права на свободу релігії або переконань в умовах сучасних викликів не була досліджена комплексно, а розглядалася в окремих наукових джерелах

лише фрагментарно. Йдеться, зокрема, про виклики, зумовлені російською збройною агресією проти України, війни в інших країнах, які створюють нові безпекові умови та проблеми для релігійної свободи та участі релігійних діячів у таких конфліктах; про посилення суперечностей між свободою релігії або переконань й правом бути недискримінованим на основі гендерної ідентичності та сексуальної орієнтації; про політизацію релігійної свободи, яка може бути використана релігійними діячами проти впровадження праворегулювання одностатевих партнерств чи боротьби із домашнім насильством; про збільшення впливу приватних акторів (зокрема, бізнес-корпорацій) на права людини.

В доктрині прав людини проаналізовано загальні аспекти правового регулювання права на свободу релігії або переконань, але на рівні комплексних досліджень бракує наукових праць, які розкривали б проблематику окреслення меж праворегулювання релігійної свободи або переконань з іншими основоположними свободами і правами людини (заборона дискримінації, гендерна рівність) та загальними суспільними благами (мораль, безпека) в умовах таких сучасних викликів, як війни, політизація релігійної свободи, збільшення впливу приватних акторів на права людини та посилення конфліктів між свободою релігії або переконань та іншими правами людини.

Крім того, більшість наукових праць рівня дисертації або монографії, які пов'язані з обраною проблематикою, побачили світ до повномасштабного російського вторгнення 2022 року, а відтак відображені у них положення потребують перегляду з урахуванням вимог нового або потенційного законодавства щодо регулювання права на свободу релігії або переконань та меж втручання в неї в умовах воєнного стану та викликів правозастосовної практики, що додатково актуалізує це дослідження. Зокрема, в умовах російської збройної агресії проти України, на розгляд українського парламенту подано ряд законопроектів щодо заборони діяльності релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України. Вказані проекти стосуються, зокрема, права на свободу релігії або переконань в контексті

колективного її прояву та потребують комплексного правничого аналізу в контексті відповідності засадам захисту прав людини.

Тому важливість забезпечення правового регулювання права на свободу релігії або переконань в умовах нових викликів актуалізує обрану тему дисертаційного дослідження, а вдосконалення теоретичної бази та оновлення законодавства в окресленій сфері сприятиме розвитку захисту прав людини в Україні.

Дисертаційну роботу виконано на кафедрі прав людини та юридичної методології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого в межах цільової комплексної програми Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого «Теоретичні проблеми розвитку державотворчих процесів та правової системи України» (номер державної реєстрації № 0111u000969). Дисертаційне дослідження виконано у співпраці з Вагенінгенським університетом (Нідерланди) в рамках стипендіальної програми «Sandwich PhD». Тема дисертації затверджена вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого 20 листопада 2020 року (протокол № 4).

Наукове завдання, розв'язання якого отримано в дисертації. Мета дисертаційного дослідження полягає в тому, щоб на підставі аналізу міжнародних та національних стандартів з прав людини, практики їх застосування й теоретичного осмислення вчених у відповідних галузях знань, сформулювати цілісне теоретико-правове розуміння права на свободу релігії або переконань шляхом визначення закономірностей та основних тенденцій його розвитку в умовах (або під впливом) сучасних викликів та з урахуванням належного балансу з іншими основоположними правами людини і свободами, безпекою та іншими загальними благами. Для досягнення поставленої мети у процесі дослідження ставляться такі основні завдання:

- простежити розвиток ідей щодо необхідності захисту релігійної свободи;
- дослідити, як визначають свободу релігії сучасні дискурси сталого розвитку, підходу спроможностей, фемінізму та деколоніалізму;
- дослідити проблематику відсутності усталеного тлумачення права на свободу релігії або переконань в різних юрисдикціях;

- розкрити позитивні та негативні зобов'язання держави щодо забезпечення свободи релігії або переконань та можливість відступу державою від міжнародних зобов'язань в сфері захисту свободи релігії або переконань в умовах війни чи в ситуації інших суспільних небезпек;

- дослідити роль приватних (недержавних) акторів у забезпеченні права на свободу релігії або переконань на робочому місці;

- дослідити застосування критерію публічної моралі як підстави для обмеження прав людини через сприйняття моралі як суспільного консенсусу щодо превалювання одних прав над іншими, зокрема, через використання аргументу про переважання права на гідність ненародженої дитини над правом жінки над персональною автономією;

- охарактеризувати гарантії захисту свободи релігії в умовах загрози національній, суспільній, громадській безпеці та публічному порядку;

- дослідити питання пропорційності при балансуванні релігійної свободи з правом не бути дискримінованим на основі гендерної ідентичності та сексуальної орієнтації.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що представлена робота є першим дослідженням, у якому за допомогою використання сучасних методів наукового пізнання та на підставі аналізу міжнародного та національного права, правозастосовної практики, а також наукових доробок учених у цій сфері запропоновано комплексну загальнотеоретичну характеристику свободи релігії або переконань як міжнародно-визнаного права людини та його взаємодії з іншими правами та суспільними благами в умовах сучасних викликів. У межах проведеного наукового дослідження одержано такі результати, які мають наукову новизну:

уперше:

- здійснено системне дослідження права на свободу релігії або переконання з урахуванням сучасних дискурсів щодо цілей сталого розвитку, підходу спроможностей, фемінізму та деколоніалізму, що дозволило визначити закономірності та основні тенденції розвитку свободи релігії або переконань в умовах сучасних викликів, серед них необхідність: подолання структурних нерівностей у суспільстві, яких часто зазнають релігійні меншини та релігійні жінки; врахування

особистісних (фізичних та психологічних особливостей) та системних чинників (складних взаємодій між соціальними, культурними, інституційними та екологічними особливостями певного суспільства), які впливають на правові спроможності індивіда чи групи індивідів; врахування контексту історичного панування певної релігії чи культури у колонізованих суспільствах, який не забезпечує субстантивний захист прав релігійних меншин та потребує додаткових позитивних дій держав;

- деталізовано підхід спроможностей як здатність людини приймати власні рішення (спроможності), які можуть реалізуватися в житті (функціонування), що дозволяє обґрунтувати субстантивний захист права на свободу релігії або переконань як правової спроможності шляхом висунення вимоги врахування особистісних (фізичних та психологічних особливостей особи) та системних чинників (складних взаємодій між соціальними, культурними, інституційними та екологічними особливостями певного суспільства);

- застосовано підходи фемінізму та деколоніалізму, які пропонують деконструкцію усталених понять та їх реконструкцію з врахуванням особистісних характеристик індивіда або групи індивідів, що дозволило по-новому обґрунтувати характеристики права на свободу релігії або переконань, які враховують спроможності таких вразливих груп населення, як жінки, корінні народи, релігійні та культурні меншини, що є умовою субстантивного захисту їх права на свободу релігії або переконань як поза рамками, так і в межах панівної релігії, ідеології чи культури;

- визначено, що приватні (недержавні) актори зобов'язані поважати право на свободу релігії та забезпечувати можливість різноманітності проявів релігійних переконань на робочому місці, що може вимагати виконання як негативних, так і позитивних зобов'язань, зокрема, не допускати створення політик, які впроваджують автоматичну й абсолютну заборону на будь-який прояв релігії на робочому місці, та здійснювати дії щодо розумного пристосування потреб у прояві релігійної свободи на робочому місці;

- запропоновано концепцію вимоги мінімального стандарту у забезпеченні реалізації свободи релігії або переконань через встановлення обов'язкової вимоги розгляду запиту на реалізацію права на релігійну свободу та встановлення належної процедури захисту порушеного права.

удосконалено:

- розкриття змісту зобов'язань держави, зокрема, в негативному зобов'язанні не втручатися у право на свободу релігії або переконань та позитивному зобов'язанні створювати належні умови для захисту та реалізації права на свободу релігії або переконань, зокрема, через недопущення дискримінаційних та насильницьких дій, вчинених приватними особами щодо релігійних меншин, чи представниками панівних релігій щодо релігійних, сексуальних або гендерних меншин;

- розуміння належного балансу між забезпеченням свободи релігії або переконань та недискримінацією, що забезпечується через загальну заборону дискримінації, та створенням пропорційних виключень із такого правила щодо індивідів та груп, які не можуть надавати певні послуги чи здійснювати певні дії, що суперечать їх релігійним переконанням;

- обґрунтування недопустимості використання мови релігійної свободи у боротьбі проти прийняття законодавства, спрямованого на захист прав та цінностей, які розглядаються як нетрадиційні у релігійному світосприйнятті, зокрема щодо протидії домашньому насильству або одностатевих партнерств або для обмеження прав сексуальних чи гендерних меншин;

- розуміння конфлікту між правом жінки на розпорядження власним тілом та обмеженнями права на аборт, що показано як конфлікт між правом людини та суспільною мораллю.

набули подальшого розвитку:

- ідеї терпимості та толерантності як історичної передумови впровадження права на свободу релігії або переконань;

- обґрунтування меж втручання у право на свободу релігії або переконань, коли принципи щодо захисту самої суті права ("core right"), яке обмежується, законності, легітимної мети та пропорційності вимагають постійного пошуку балансу та застосування принципів легітимності та пропорційності у кожному випадку можливого обмеження права людини на свободу релігії або переконань або ж обмеження інших прав заради захисту релігійної свободи;

- розуміння проблематики концепцій «секуляризму», «нейтральності» при регулюванні свободи релігії або переконань, які посилюють виключеність

(“exclusion”) певних категорій індивідів з суспільства через сприйняття їх через призму «інакшості» (“othering”);

- концепції «плюралізму» та «недискримінації» у специфічному розрізі гарантії та реалізації права на свободу релігії або переконань, а саме через їх позитивне застосування та підтримання різноманітності релігійних, гендерних та культурних ідентичностей;

- аргументування обмеження права на свободу релігії або переконань через загрозу громадській, суспільній або національній безпеці та публічному порядку, де для належної легітимації втручання важливим є врахування умов загрози існування нації з одного боку, та невід’ємного права на свободу релігії – з іншого;

- ідея взаємодоповнюваності та підсилення прав на свободу релігії або переконань, гендерну рівність, та права не бути дискримінованим на основі сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності.

Обґрунтованість і достовірність отриманих результатів дослідження.

Положення, висновки та рекомендації, що містяться в дисертації, достатньою мірою науково обґрунтовані і достовірні. Це обумовлено застосуванням сукупності методів філософського, загальнонаукового та власне спеціального рівнів наукового пізнання, серед яких: діалектичний (при оцінці взаємовпливу різних норм праворегулювання на захист права на свободу релігії та переконань: як політики і практики окремих держав й акторів можуть впливати на обсяг забезпечення права на релігійну свободу, і як саме визначення права на релігійну свободу впливає на формування політик та практик), аксіологічний (при розгляді цінностей, які лежать в основі кожного з прав або благ), герменевтичний (тлумачення та розуміння змісту, що закладається різними авторами окремих норми щодо регулювання свободи релігії або переконань за допомогою герменевтичного кола), історичний (при визначенні стану наукового осмислення обраної проблематики та перспектив подальшого дослідження), структурного аналізу та синтезу (при дослідженні місця релігійної свободи у структурі прав людини), індукції (при виведенні висновку про рівень захисту/обмеження цього права в окремих суспільствах на основі конкретних проаналізованих прикладів забезпечення чи втручання у релігійну свободу), інверсії (при дослідженні взаємодії свободи релігії й переконань й інших прав з нестандартної

точки зору в контексті побудови теоретичних гіпотез щодо взаємодії релігійної свободи з іншими категоріями), порівняльний (при вивченні та порівнянні практичних випадків щодо балансування між релігійною свободою, іншими правами або суспільними благами), формально-логічний (при аналізі текстів різних нормативно-правових актів для характеристики визначення свободи релігії або переконань в різних державах).

Нормативно-правову та інформаційну основу дослідження складають Конституція України, міжнародно-правові акти (Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод тощо), звіти та рекомендації міжнародних організацій, Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», інші закони України, інтерпретаційні акти вищих судових інстанцій України, проекти законів України, законодавство зарубіжних країн.

Теоретичну основу дисертації становлять наукові праці національних і зарубіжних правників у галузі прав людини, загальної теорії права та філософії права, а також конституційного права.

Емпіричним підґрунтям дослідження стали рішення Європейського суду з прав людини, Суду справедливості ЄС, Конституційного суду України, Верховного Суду, Верховного суду США, корпоративні акти приватних акторів.

Основні висновки, положення й результати наукових пошуків ґрунтуються на всебічному вивченні чинного вітчизняного трудового законодавства, міжнародного і зарубіжного досвіду, судової практики і юридичної (наукової й навчальної) літератури, що стосується порушених у роботі питань.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що положення й висновки дисертації можуть бути використані:

- у науково-дослідницькій роботі – з метою подальшого розвитку тематики захисту, поваги та реалізації права на свободу релігії та переконань у публічному та приватному просторі;

- у навчальному процесі – під час вивчення обов'язкової навчальної дисципліни «Європейська конвенція з прав людини та юридична практика», вибіркової навчальної дисципліни «Верховенство права», «Права людини» та «Вступ до

європейських правових цінностей». підготовки відповідних робочих програм і навчальних планів, а також для написання підручників і посібників;

- у правотворчості – створенні та зміні нормативно-правових актів щодо забезпечення свободи релігії або переконань та меж втручання у її реалізацію в Україні;

- у правозастосуванні – судових та адміністративних провадженнях й рішеннях для покращення юридичної аргументації щодо регулювання права на свободу релігії та корпоративних політиках та практиках щодо покращення забезпечення релігійної свободи у приватному просторі.

Апробація матеріалів дисертації. Основні теоретичні положення, висновки й пропозиції авторка презентувала шляхом публікації тез доповідей, виступів, доповідей та лекцій на таких заходах, як: Сучасне суспільство і наука: актуальні дослідження молодих науковців (м. Харків, 27 травня 2021 року); Джерела права в наукових юридичних дослідженнях (м. Харків, 20-21 травня 2021 року); Права людини як індикатор розвитку сучасної держави (м. Київ, 13 грудня 2021 року); Sustainable Development and Courage: Culture, Art and Human Rights (м. Стокгольм, Швеція, 14-17 червня 2022 року); Young Scholars Fellowship on Religion and the Rule of Law at Christ Church (м. Оксфорд, Сполучене Королівство, 17 липня – 4 серпня 2023 року); Religious Freedom during Russian-Ukrainian War (м. Ханой, В'єтнам, 20 листопада 2023 року).

Повнота викладу матеріалів дисертації в публікаціях здобувача. Основні теоретичні положення та висновки, сформульовані у дослідженні, викладено у восьми наукових працях, з яких чотири – у наукових фахових виданнях України, чотири – у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Наукові праці, які відображають основні результати дисертації:

1. Горбачевська, Т. (2021). Рівність ненародженої дитини та жінки у правах: конституційна дилема ліберальних суспільств. *Філософія права і загальна теорія права*, (2), 93-108.

2. Horbachevska, T. (2022). The Need for the Minimum Standard Requirement in the Protection of Freedom of Religion and Belief at the Workplace: The Case of Wabe and Mh Mueller Handels Gmbh v. Mj. *Law Ukr.: Legal J.*, 162-179.

3. Горбачевська, Т. (2023). Свобода релігії або переконань як правова цінність у сучасних дискурсах про права людини. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*, 12 (2023), 4-12.

4. Горбачевська, Т. (2023). Свобода релігії або переконань та безпека: виклики та гарантії захисту в умовах війни. *Журнал східноєвропейського права*, № 117, 91-103.

Наукові праці, в яких засвідчено апробацію матеріалів дослідження:

1. Горбачевська, Т. І. Соціальні основи формування основних джерел права у взаємодії релігійної свободи та права. *Джерела права в наукових юридичних дослідженнях: тези доп. аспірантського круглого столу за курсом «Форми (джерела) права»* (м. Харків, 20-21 трав. 2021 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2021. С. 27-31.

2. Horbachevska, T. I. Business, Gender and Religion in Labour Relations in the Context of the SDGs Implementation: The Role of the Private Sector in Post-Soviet Region. *Сучасне суспільство і наука: актуальні дослідження молодих науковців: матеріали Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції* (м. Харків, 27 трав. 2021 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2021. С. 80-83.

3. Horbachevska, T. I. Exclusion of human rights from legal regulations and policies: the need for a minimum legal standard of protection. *Права людини як індикатор розвитку сучасної держави: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 13 груд. 2021 р.) / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2021. С. 115-117.

4. Horbachevska, T. I. Business towards sustainability transformation: the example of the transitional economy states. *Sustainable Development and Courage. Culture, Art and Human Rights: materials of the 28th ISDRS Annual Conference, International Sustainable Development Research Society* (м. Стокгольм, 14-17 черв. 2022 р.) / International Sustainable Development Research Society. Stockholm, 2022. P. 222-223.

Оцінка мови та стилю дисертації. Дисертацію виконано українською мовою з правильним вживанням юридичної та спеціальної термінології. Стиль викладення матеріалу дослідження – науковий.

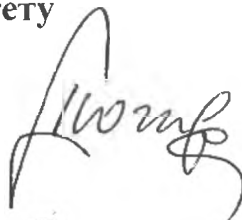
Загальний висновок. Дисертація Горбачевської Т.І. «Свобода релігії й переконань і право: загальнотеоретичне дослідження» є кваліфікаційною науковою роботою, містить нові науково обгрунтовані результати, які виконують конкретне наукове завдання, що полягає в формуванні комплексного бачення свободи релігії або переконань як фундаментального права людини з урахуванням належного балансу з іншими основоположними правами людини і свободами, безпекою та іншими загальними благами в умовах сучасних викликів.

Дисертація є самостійною науковою працею, яку виконано з дотриманням академічної доброчесності. Наукова новизна, висновки та пропозиції сформульовані авторкою самостійно й обгрунтовані на підставі особистих досліджень.

Отже, дисертація Горбачевської Тамари Ігорівни на тему «Свобода релігії й переконань і право: загальнотеоретичне дослідження» відповідає вимогам Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44, та може бути подана до разової ради для захисту на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право».

Головуючий на засіданні:

завідувач кафедри прав людини та юридичної методології
**Національного юридичного університету
 імені Ярослава Мудрого,**
 доктор юридичних наук, професор

С.П. Погребняк

Секретарка на засіданні

М.І. Борисенко

07 лютого 2024 р.

Підпис	<i>Погребняк С.П., Борисенко М.І.</i>
Засвідчую	<i>[Signature]</i>
Нач.ВК	<i>[Signature]</i>
07	<i>[Signature]</i> р.